

УДК 10.15.23

СЛОВСЬКА І.Є.

КОНТИНЕНТАЛЬНА МОДЕЛЬ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Досліджуються особливості континентальної моделі конституціоналізму, представленої французьким і німецьким напрямками. Підсумовується, що основною характеристикою континентальної моделі конституціоналізму є трактування нормативного акта як основного джерела права, яке відповідає вимогам справедливості і моралі, а основних прав людини – як інструменту зміни законодавства у конституційний спосіб законодавчим органом влади.

Ключові слова: конституціоналізм, закон, законодавство, держава, звичаєве право, конституція.

Исследуются особенности континентальной модели конституционализма, представленной французским и немецким направлениями. Суммируется, что основной характеристикой континентальной модели конституционализма является трактовка нормативного акта как основного источника права, отвечающего требованиям справедливости и морали, а основных прав человека – как инструмента изменения законодательства конституционным способом законодательным органом власти.

Ключевые слова: конституционализм, закон, законодательство, государство, обычное право, конституция.

The peculiarities of the continental model of constitutionalism, presented mainly in the French and German directions, are studied. It is summarized that the main characteristic of the continental model of constitutionalism is the interpretation of a normative act as the main source of law that's based on justice and morality, and basic human rights – an instrument of legislative change in a constitutional way by the legislature.

Key words: constitutionalism, law, legislation, state, customary law, constitution.

Вступ. Розвиток сучасної конституційно-правової науки і практики державного будівництва, необхідність теоретико-правового осмислення інтенсивних процесів державотворення змушують звертатися до аналізу змісту та сутності низки фундаментальних категорій, що мають широкий вжиток у сучасному конституціоналізмі [1, с. 7]. Найбільш значущі ідеї, принципи, ідеали, сформовані в суспільній свідомості, закріплюються в політико-правових документах, а ті, що юридично зафіксовані в Основному законі, набувають всеохоплюючого значення і прямої дії [2, с. 260].

Низка ідей може впливати з контексту Конституції у процесі правозастосування і також поставати основоположними орієнтирами всього державно-правового розвитку, визначальними критеріями оцінювання дій і рішень суб'єктів правових відносин (наприклад, у рішеннях Конституційного Суду України) [3, с. 38].

Перелік таких конституційних ідей (конституційний лад, громадянство, правовий статус особи і громадянина, державні символи, форма держави, розподіл публічної влади тощо) формує багатогранність конституціоналізму як правового явища. Складність українського конституціоналізму зумовлена, насамперед, характером Конституції, яка цілком закономірно вважається однією з найбільш системних, структурованих конституцій світу і є не лише правовим, а й політичним та ідеологічним явищем [4, с. 37].

Конституціоналізм – це ідея, яка часто пов'язується з політичними теоріями Джона Локка та засновників американської республіки. Її суть зводиться до того, що уряд може і

© СЛОВСЬКА І.Є. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін (Рівненський національний університет водного господарства та природокористування)

повинен бути юридично обмеженим у своїх повноваженнях, і ці повноваження або легітимність залежать від дотримання ним таких обмежень. Загадана доктрина викликає безліч питань не лише у науковців, але і в тих, хто вивчає правові та філософські основи держави. Як уряд може бути юридично обмеженим, якщо закон є юридичною передумовою створення уряду? Якщо значущі обмеження дійсно можливі, то чи мають бути конституційні обмеження регламентованими і стійкими до змін чи скасування? Наскільки жорсткою може поставати система стримувань і противаг, адже очевидним є те, що цінності та принципи, які вони висловлюють, постійно трансформуються під дією факторів еволюції держави і суспільства? Чи залежить зміна законодавства від тиску громадського впливу і безпосередніх авторів нормативного акта? Наскільки стабільність конституційного процесу залежить від сприйняття суспільством природи, ідентичності та авторитету конституцій? Чи створює конституція стійкі рамки для здійснення публічної влади, яка визначається такими факторами, як оригінальний публічний зміст чи авторські наміри? [5].

Усі згадані питання є актуальними зараз, як і декілька століть тому, в часи зародження концепції правової держави і громадянського суспільства на теренах сучасної Європи. Загально-визнані цінності недоторканості прав особи, тріади державної влади, автономності муніципалітету тощо є візитівкою «старої Європи». Україна, як і решта держав пострадянського простору, намагається адаптувати ці ідеї до власних історичних реалій.

Постановка завдання. З огляду на викладене, акцентуємо увагу на особливостях однієї з історичних моделей конституціоналізму – континентальній. Автор статті користувався працями таких науковців, як: Д. Белов, О. Білоскурська, Ф. Веніславський, В. Садіков, З. Черніловський, С. Шевчук та ін.

Результати дослідження. Зародження і утвердження конституціоналізму в країнах континентальної Європи відбувається в умовах гострого соціального конфлікту між суспільством і державою, зовнішнім проявом якого стали сутички парламенту і королівської влади з приводу трактування принципу розподілу влад і визначення місця кожної з них у політичній системі. З практичної площини питання організації дієвої влади переходить у площину теоретичну. В юридичній і соціально-політичній літературі, представлений працями французьких і німецьких дослідників, оформлюється конституційно визначена модель, яка своїми характеристиками наслідує англійський аналог.

Зазначимо, що особливістю розвитку англо-американської моделі конституціоналізму є визнання за прецедентом суду пріоритету серед джерел права; поступове утвердження основних постулатів ідей рівності прав індивіда і держави; прерогативи прав і свобод особистості перед «державною доцільністю» і правового захисту економічних і політичних прав особи; забезпечення верховенства закону; конституційного балансу влад у конституційній системі в цілому з концепцією обмеженого правління (тобто обмеження державної влади) та інших, не менш важливих принципів. Останні не лише дозволяють громадянину і державі поважати права та інтереси один одного, але й передбачають існування дієвих механізмів взаємного стримування і противаги, які не допускають прояву правового нігілізму та одночасно перешкоджають надмірній централізації. Серед природних і невід’ємних прав людини безумовний пріоритет був наданий праву на власність. Важливий ідеологічний постулат ґрунтувався на положенні про неминучість нерівномірного розподілу власності у суспільстві, що було наслідком природної нерівності людських можливостей та існування вільної конкуренції.

Отже, англо-американська модель вирізнялася принципами, які виражають взаємовідносини держави і особи (принципи захисту прав особи і панування права – належна правова процедура) та принципами, які стосуються дії самої Конституції (верховенство, здатність до змін і водночас стабільність, можливість тлумачення) [6, с. 120–121].

На відміну від свого попередника, континентальний конституціоналізм знаходить теоретичну розробку в єдиному нормативному акті – конституції – і лише після своєрідної схематичної обробки реалізується на практиці.

Особливістю становлення і розвитку конституціоналізму у Франції є виникнення більшості конституцій внаслідок революційних змін державного ладу, які проходять у три етапи: від абсолютистської системи до законодавчої влади народу (Конвент); встановлення збалансованості між законодавчою і виконавчою владами (Директорія); перехід до панування виконавчої влади (бонапартизм); проголошення змішаної форми правління – конституційної монархії. Боротьба із королівським свавіллям та привілеями аристократії відбувається під гаслами захисту прав особи через реалізацію принципу жорсткого поділу державної влади.

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. зазначала: «Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав та немає поділу влади, не має Конституції». Підґрунтям Декларації слугували теорії природного права, суспільного договору і національного суверенітету. «Метою кожного громадянського союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини» (ст. 2 Декларації). До таких прав зараховуються свобода, власність, безпека, опір гнобленню, свобода слова і друку. Документ фіксує також гарантії захисту прав людини: презумпцію невинуватості, неможливість притягнення до відповідальності інакше, як на законних підставах і згідно з визначеною нормою права процедурою; невідворотність дії закону (закон поширюється на правопорушення, вчинені після його видання). Декларація стверджує верховенство закону як для простих громадян, так і для вищих посадовців, які наділялися вищою мірою відповідальності [7, с. 199–203].

Особливості конституційного процесу на початку революції відображає Конституція 1791 р. У ній реалізувалися принципи національного суверенітету і представницького правління. «Суверенітет належить нації: він неподільний і невідчужуваний. Жодна частина народу, жодна особа не може привласнити його реалізацію». Тобто відтепер король підкоряється конституційному закону і править не за Божою милістю, а за волею нації. Він наділяється виконавчою владою, яку реалізує спільно з призначеними ним же міністрами. Вищим органом законодавчої влади проголошуються однопалатні Національні збори, які король не має права розпустити. Депутатам надається депутатська недоторканість. Прийнятий парламентом законопроект підписується королем. Непідписаний акт набуває сили за умови його повторного схвалення двома новими складами Національних зборів (кожний новий склад обирається на два роки). Влада короля суттєво обмежується. Він може діяти у межах парламентського закону. Водиться контрасигнатура – розпорядження короля набувають сили тільки після їх підписання відповідним міністром, який відповідальний перед судом і Національними зборами. Створюються суд присяжних, Конституційний та Верховний суди [8, с. 213–218].

Наступні конституційні акти – якобінська Конституція 1793 р. абсолютизує законодавчу владу, а бонапартистська Конституція 1799 р. – виконавчу. Обидва документи стали проявом авторитарних рис влади.

Повернення до конституційних принципів організації державної влади відображається у Конституції плебісцитної республіки 1848 р. Носієм верховної влади проголошується народ, який обирає Національні збори (законодавчу владу) та Президента (виконавчу владу). Останній призначає на посади міністрів, які спільно з ним реалізують виконавчу владу. Він володіє правом законодавчої ініціативи, правом призупинення дії законів, їх утвердження та обнародування. Президент відповідає за безпеку держави, будучи верховним головнокомандувачем. Судова влада реалізується незалежним судом присяжних. Документ закріплює також об'ємний перелік особистих, політичних та економічних прав громадян [9, с. 446–456].

Подальший розвиток конституційних ідей відбувається у Конституційних Законах про організацію державної влади від 25 лютого 1875 р., про організацію Сенату від 25 лютого 1875 р. та про співвідношення державних влад від 16 липня 1875 р. [10, с. 145].

Таким чином, французька революція запровадила парламент (*assemblée nationale*) як суверенну владу, що приймає статuti чи векселі суверенної нації. Парламент є єдиним законодавцем і джерелом закону, адже закон породжує парламент. Ця концепція була базовою для революційних подій, що дозволило реорганізувати державу як інструмент перетворення консервативного феодального суспільства в ліберальне, засноване на рівних правах громадян. Політика імперії Наполеона значною мірою вплинула на правове мислення всього світу і навіть соціалістичну / комуністичну Європу.

Згідно з континентально-європейським конституціоналізмом, конституції є інструментом обмеження державної влади та засобом створення, організації та уповноваження уряду. Адміністрація має імунітет від консервативних суддів. Таким чином, французький конституціоналізм фактично започаткував концепцію публічного права, яке не повинно перебувати під юрисдикцією суду. На основі нового публічного права адміністрація має повноваження виконувати статuti, невідзвітні традиційним суддям.

Можливість отримати захист від зловживання адміністративною владою був запроваджений лише у XIX ст. Проте навіть сьогодні влада адміністративних судів обмежена і основні засади адміністративного судочинства все ще ґрунтуються на припущенні, що держава є головним суб'єктом адміністративного процесу, і суддя адміністративного суду має обмежені повноваження для виконання власних рішень стосовно адміністрації. Крім того, він може лише скасовувати

адміністративні рішення і не має повноважень забезпечити виконання заборони стосовно регламентованої законом діяльності адміністрації [11, с. 3–4].

У Франції не визнавалися природно-правова концепція прав людини, згідно з якою будь-який правовий акт, що порушує фундаментальні права людини, визнається нечинним, а також природне право як джерело зовнішніх обмежень у реалізації державної влади. Суди не мають повноважень визнавати позитивні закони недійсними на підставі конституційних норм і принципів. Такий підхід сприяє розвитку позитивістської правової теорії, відповідно до якої конституційне право – це система виданих державою правових норм, виконання яких забезпечується силою державного примусу [10, с. 145].

Характерною рисою німецького конституціоналізму XIX ст. є монархічна форма правління з ознаками конституційної монархії, народного представництва і Основного закону держави. У країні незалежно існують дві влади – монархічна і представницька, які створюють третю – законодавчу владу. Конституційна монархія асоціюється з пануванням монархічного принципу: монарх – глава держави і виконавчої влади, верховний головнокомандувач і суддя.

Найбільш виразно згадані принципи закріплені у Конституційній хартії Пруссії 1850 р. Нова прусська конституція містить незначні поступки буржуазії. Нею вводиться двопалатний парламент (законодавча влада), нижня палата є виборною, а верхня формується з призначених королем осіб. Законодавча влада паралізується абсолютним ветою короля. Монарх залишається главою виконавчої влади на чолі підзвітних йому міністрів.

Документ проголошує рівність громадян перед законом, свободу слова, друку, зборів, союзів, недоторканість особи, але містить і низку застережень. Зокрема, введення цензури «можливе... у законодавчому порядку», несанкціоновані владою збори проводяться лише у закритих приміщеннях, що має на меті обмежити можливість зустрічей людей, матеріально незабезпечених [10, с. 548–558].

Зростання абсолютистського характеру простежується у Конституції Пруссії 1871 р. Імператор призначає членів верхньої палати парламенту – бундесрату; набуває права розпуску двох палат парламенту – рейхстагу (нижньої) і Союзної Ради – бундесрату (верхньої). Він є єдиним представником уряду і главою Союзної Ради. Уряд не відповідає перед парламентом, чим позбавляє останнього не лише законодавчих функцій, але й можливості реалізовувати механізм стримувань і противаг. Таким чином, монарх має змогу контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влад, впливати на прийняття вигідних нормативних актів (відхилений рейхстагом законопроект зі змінами проходить через верхню палату) [10, с. 559–566, 570–573].

Розглянуті акти свідчать про прагнення абсолютної монархічної влади реформувати себе власними ж реформами. Але досягнути бажаного результату не вдалося, оскільки в країні був відсутній прогресивно налаштований прошарок буржуазії; не існувало реально і стабільно діючих конституційних принципів; не було загальнодержавної ідеології, спрямованої на розбудову збалансованої державної інституції.

Висновки. Згідно з континентальною моделлю конституціоналізму, держава є своєрідним «Левіафаном», який за своєю владою і суверенітетом є єдиним джерелом закону і справедливості. Суспільний договір, на основі якого створюється держава, можна розглядати як «великий вибух» – універсал справедливості, права та законної державної влади, базис верховенства права й прав людини. Однак цей всесвіт, звичайно, обмежується територією держави та її авторитетом.

Сприйняття держави як колективної одиниці, що вирізняється встановленими соціальним договором елементами правосуддя і права, є розбіжним з американською правовою культурою, витоки якої започаткував британський конституціоналізм XVII ст. [11, с. 2]. Основною характеристикою, що вирізняє континентальну модель від моделі звичаєвого права, є трактування нормативного акта як основного джерела права, яке відповідає вимогам справедливості і моралі, а основних прав людини – як інструменту зміни законодавства у конституційний спосіб законодавчим органом влади (у країнах англо-американського конституціоналізму судам надаються розширені процедурні повноваження, навіть попри їх нерегламентацію у законодавстві) [11, с. 6].

Список використаних джерел:

1. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. Великий Березний: РК «Євро-стандарт», 2011. 399 с.
2. Веніславський В.Ф. Конституційні цінності як елемент правової культури. Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого. 2011. № 8. С. 259–260.
3. Білоскурська О.В. Категорія «цінності» в конституційному праві. Науковий вісник Чернівецького університету. 2015. Вип. 765: Правознавство. С. 35–39.

4. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2004. 213 с.
5. Constitutionalism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/constitutionalism/>.
6. Словська І.Є. Англо-американська модель конституціоналізму. Держава і право. 2002. Вип. 17. С. 117–122.
7. История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв. М.: Наука, 1983. 296 с.
8. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / сост. В.Н.Садиков; под ред. З.М. Черниловского. М.: Гардарики, 1996. 413 с.
9. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия: сборник документов / под ред. П.Н. Галанзы. М.: Госюриздат, 1957. 587 с.
10. Шевчук С. Основи конституційної юрисдикції. К.: Український центр правничих студій, 2001. 299 с.
11. Common Law and Continental Law: Two Legal Systems. Some elements of comparative constitutional and administrative law with regard to those two legal systems. URL: <http://www.thomasfleiner.ch/files/categories/IntensivkursII/Legalsystems.pdf>–30с.